

Válasz Egry Gábor, Földes György és Valuch Tibor opponensi véleményére

Tisztelt Bizottság, Opponenseim!

Mindenekelőtt szeretném megköszönni opponenseimnek a munkáját, amire nem elsősorban az ilyenkor megszokott udvariassági gesztus készített. Bírálóim külső nézőpontja, személyes optikája az általam vizsgált kérdések egy részét más, vagy más kontextusba is helyezte. A bírálói vélemények rávilágítanak az egyes kérdésekben köztünk megmutatkozó szemléleti, értelmezési különbségekre, ami a sajátom ismételt végig gondolására készített. A megfogalmazott kérdések, kritikai észrevételek pedig lehetőséget nyújtanak számomra, hogy a szöveg végső formába öntésekor ezeket is figyelembe vegyem.

A bírálatoknak a munkám erényeire vonatkozó megállapításait jóleső érzéssel elkönyveltem. Itt, a nyilvános vitaulésen elsősorban az eltérő álláspontokra, tárgyi ellenvetésekre reagálok. Válaszomat nem az egyes opponensi vélemények szerint, hanem tematikai tagolásban készítettem el, de ennek során természetesen kitérek minden általuk felvetett kérdésre.

A bírálói megjegyzések alapvetően tartalmi, valamint módszertani, és a szöveg szerkezetét érintő észrevételekre tagolhatók.

I. Tartalmi kérdések

1. Valamennyi bírálóm érinti a *témaválasztást*. Egry Gábor úgy ítéli meg, hogy a „munka tárgya, akár annak politikai vonatkozását, akár magát a vizsgált kisebbségi csoportot vesszük, önmagában nehezen tekinthető marginálisnál többnek.” Bár azt maga is elismeri, hogy egy-egy kisebbségi csoport története, a velük kapcsolatos államhatalmi eljárási mód, vagy egy többségi és kisebbségi csoport együttélése vizsgálatának a jelentőségét nem feltétlenül a csoport számossága adja. Ugyanakkor nem határozza meg, hogy mi lenne az a mérce (mekkora csoportnagyság, miben is állna az ország, nemzet sorsára gyakorolt „jelentős” hatás), ami véleménye szerint az általam vizsgált kérdés komplexumot kiemelné a marginalitás mezőjéből. Megemlíti még azt is, amit más súllyal, de Földes György is érint, hogy Magyarország 1920 után nemzetállammá vált, a kisebbségek aránya a legjobb esetben is 5% volt, s a kényszermigrációs folyamatok (németek kitelepítése, szlovák-magyar lakosságcsere, szomszéd országokból érkezett magyar nemzetiségű menekültek elhelyezése) lezárásával, a nemzetiségi kérdés mind kül- mind belpolitikai okok miatt a korábbiakhoz képest sokkal kisebb súllyal esett latba. Valuch Tibor viszont azt hangsúlyozza, hogy a „jelenkori magyarországi németiség sorsa önmagában is érdekes kutatási téma, ám a XX. századi magyar politikai és társadalmi változások tükrében különösen az.” Megítélésem szerint Egry Gábor és Földes György témaválasztásom kapcsán tett kritikai megjegyzéseit az alábbi szempontok szerint is érdemes mérlegre tenni.

Amikor a politikai hatalomnak és a többségi társadalomnak a kisebbségekkel, ezen belül elsősorban a németekkel kapcsolatos – tudatosan nem a 'vele szemben' szóösszetételt használom – bánásmódját, a kisebbségi, többségi és hatalmi interakciókat vizsgálom, ahhoz mindenekelőtt *elvi kérdésként* közelítek. Kiindulópontként az érdekelt, hogy a politikai hatalom milyen elvek mentén kívánta a társadalom speciális helyzetű nemzeti kisebbségi csoportjainak az integrációját biztosítani, törekedett-e a kisebbségi léthelyzetből fakadó hátrányok megszüntetésére, a kisebbségi igények kielégítésére. Ezért helyeztem olyan nagy hangsúlyt a korszakban keletkezett elvi deklarációk, már-már túlzottan is részletező elemzésének. A kisebbségi kérdés súlyát tehát számomra elsősorban annak elvi jellege adja. Ennek jelentőségét tovább növeli az a körülmény, hogy míg Magyarország területén Trianont követően nem túl nagy létszámú nemzetiségi közösségek maradtak, addig a szomszédos országokba milliós nagyságrendű magyar kisebbségi közösségek kerültek. A hozzájuk való

viszony kialakítása megkerülhetetlen lett mind a kormányzat, mind a magyar társadalom számára. Míg azonban a Magyarország területén élő nemzetiségekkel kapcsolatos eljárási módot 1920-tól egészen az 1980-as évekig, tehát politikai rendszerektől függetlenül az államnemzeti logikán alapuló, különböző mértékű elhanyagoló, illetve asszimilációs nemzetiségpolitika határozta meg, addig a budapesti kormányzatok a két világháború közötti időszakban a kulturális nemzetkonceptió alapján a külhoni magyar közösségek kisebbségi jogainak elismertetéséért síkra szálltak. A 2. világháború után – mint ahogyan arra Földes György rámutat – a nagyhatalmak föladták a kisebbségek nemzetközi érdekvédelmére vonatkozó korábbi elveiket, a kérdés kezelését a nemzetállami kompetenciák közé sorolták. Ehhez járult, hogy a Kelet-Közép-Európai térség új koordináta rendszerét a Szovjetunió határozta meg, s ennek következtében 1944-től az 1980-as évek végéig megszűnt Magyarországnak a határon túli magyar közösségek fölötti védőszerelve. Önmagában tehát az a tény, hogy a politikai hatalom tematizálja-e a kisebbségi kérdést, nem annak jelentőségéről, vagy jelentéktelenségéről, hanem az ahhoz való viszonyulásról árulkodik. Természetesen ezzel összefüggésben sem kerülhető meg az okok minél szélesebb körének meghatározása, amire dolgozatomban magam is kísérletet tettem.

A magyarországi németek történetének kutatása, mint ahogyan minden kisebbségé – megítélés szerint –, létszámától függetlenül azért is fontos, mert *közösségként való megmaradásának* egyik elengedhetetlen feltétele. Renan szavaival élve az „emlékek gazdag örökségének közös birtoklása”, valamint a jelenbeli megegyezés az osztatlanul kapott örökség további kamatoztatására egyként feltétele egy csoport nemzeti közösségként való megmaradása/konstituálódása szempontjából.

Ugyanakkor, egy kisebbség története önmagában soha nem vizsgálható, az minden esetben *egy – vagy akár többsiké – viszonyrendszerben értelmezhető*. Amikor tehát az államszocialista rendszer működését egy rész területen vizsgálom – mint ahogyan arra Valuch Tibor is rámutat – az a politikai struktúra egészére vonatkozó ismereteinket bővíti. Másrészt a többség-kisebbség kontaktzónáiban a társadalom speciális, ám az etnikai törésvonalak által az egészre is kiható jelenségei vizsgálhatók. Ebben az értelemben tehát a német kisebbség történetén keresztül lényegében a magyar társadalom sajátos mikrotörténeti megközelítésére tettem kísérletet.

Kérdés az is, hogy a téma megítélhető-e csupán az össztársadalmi arányok alapján, amikor annak az együttélés-, illetve megéléstörténet egyik fontos eleme. A statisztikai adatok szerint 1955-ben Magyarország 3257 településének 10%-át olyan városok és községek alkották, ahol a lakosság több mint 20%-a nem magyar anyanyelvű volt. E települések kétharmadában a németek, 16%-ban a délszlávok, 11%-ban a szlovákok aránya haladta meg a 20%-ot. A 222 német nemzetiségű községből 180-ban a németek aránya az összlakossághoz viszonyítva 20-50% közötti volt. Az Alföldön és a Dél-Dunántúlon elhelyezkedő megyék közül Tolna megye településeinek 40%-a, Baranya megye településeinek 36%-a, Pest megye településeinek 19%-a, Bács-Kiskun és Békés megye településeinek 16-17%-a tartozott azon települések közé, ahol a nemzetiségiek aránya az összlakossághoz viszonyítva 20% felett volt.

Nem hagyható figyelmen kívül a kisebbségi közösségeknek az *államközi kapcsolatokban játszott szerepe* sem. Németország, illetve a hozzá fűződő viszony a régió országai számára nem csak az elmúlt évszázadokban, de ma is megkülönböztetett jelentőséggel bír. Az, hogy a két világháború közötti időszakban a német kisebbség törekvései, Magyarországnak az erre adott válaszai, a közösség és anyaországának viszonya, illetve e bonyolult hármass viszonyrendszer változásai hogyan befolyásolták a német-magyar kapcsolatokat, összességében már jól feldolgozott. A munkám során magam is meglepetéssel tapasztaltam, hogy hogyan törekedett a hidegháború időszakában mindkét német állam arra, hogy

anyaország státuszát a magyarországi németiséggel kapcsolatban folytatólagosan betölthesse. A Német Szövetségi Köztársaság és Magyarország között a vizsgált időszakban nem volt diplomáciai kapcsolat. A két ország között 1952-től folyó kereskedelmi tárgyalásokon a német fél azonban rendszeresen tematizálta a magyarországi németiség helyzetét, ami alkalmasint a tárgyalások eredményességét is befolyásolta. A magyar kormány negligálni igyekezett az azonos politikai közösséghez tartozó NDK védőszerepét is, ami konfliktust okozott a két ország között, s azzal a következménnyel járt, hogy az internáltak kiengedése évekig, a családgyesítések pedig évtizedekig elhúzódtak.

A fentiek alapján, egyetlen mondatba sűrítve érvelésemet, úgy ítélem meg, hogy a magyarországi németek története, a velük kapcsolatban alkalmazott államhatalmi eljárási módok, valamint a többségi társadalom és a kisebbség egymáshoz való viszonya, a magyar nemzeti önismeretnek is a részét képezi, illetve kell, hogy képezze.

2. Mindhárom bírálóm különböző módon, de érinti azt a kérdést, hogy hogyan határozható meg, meghatározható-e egyáltalán a vizsgált időszakban, hogy „mi is a németiség... az egyes szereplők, cselekvők és persze a szerző számára”. Földes György véleménye szerint nem tisztázom kellően az „egén és közösség viszonyát”, míg Valuch Tibor – mintha neki válaszolna – a dolgozat egyik legfontosabb és legjobban sikerült részének tartja, ahogyan a kitelepítések gazdasági hatását az egyes emberek és a közösség szempontjából bemutatom. Az ezekre a kérdésekre adott választ nagymértékben befolyásolja az, hogy hogyan értelmezzük a nemzeti-etnikai identitás fogalmát. Az én megközelítemben az egyes személyek és egy csoport önazonosságát számtalan elem határozza meg, amelyek sorában csak egy a nemzeti kötődés, amire azonban nem afféle primordiális, objektív és statikus identitás elemként, hanem szubjektív, szituatív és dinamikus kategóriaként tekintek. Szubjektív, mert az adott személy maga dönti el, hogy mely nemzethez, nemzetiséghez tartozónak érzi magát. Szituatív, mert személyes és társadalmi körülmények sokasága befolyásolja abban, hogy célszerűnek látja-e az adott közösséghez tartozásának vállalását, azaz identifikálja-e magát. Emellett a nemzeti identitás dinamikus kategória, mert egy személy nemzeti identitásának tartalma és kifejezési módja életútja során számos ok miatt – társadalmi helyzete, a környezet reakciója vagy az állam viszonyulása következtében – változik/változhat. Egy kisebbségi közösség létszámának meghatározásakor megkerülhetetlen a kategorizálás hatásának – kit tart a környezete a közösséghez tartozónak – figyelembevétele is. S akkor még nem beszéltünk a látencia problémájáról. Továbbá figyelembe kell venni azt is, hogy ezeknek a közösségeknek a határai ozmotikusak, ahová számtalan személyes motiváció, gazdasági, társadalmi, politikai körülmény hatására lépnek be, vagy éppen lépnek ki emberek. S akkor még a kettős, vagy többeskötődés problémakörét nem is érintettem.

A nemzeti közösséghez tartozás alappilléreinek az önidentifikációt tartom, amely megnyilvánulásának sokféle terepe – népszámlálás, iskoláztatás, kulturális tevékenység, politikai mobilitás, stb. – és sokféle formája lehet. Az önidentifikáción alapuló adatok közül a népszámlálások eredményeit elengedhetetlenül fontosnak tartom annak megértéséhez, ami egy társadalomban az interetnikai folyamatok értelmezése és kezelése körül folyik. Azaz: egy-egy népszámlálásnak a kisebbségi identitásra vonatkozó bevallásaiban nemcsak az elmúlt tíz év etnikai folyamatai tükröződnek vissza, hanem az a politikai-társadalmi légkör is, ami a kisebbségekkel szemben megnyilvánul. Az általam vizsgált időszak népszámlálásai nemzeti-etnikai adatainak értelmezésekor tehát a németek kitelepítése, a szlovák-magyar lakosságcsere, a korábbi történeti tapasztalat, vagy a nyomasztó politikai légkör hatását is vizsgálnunk kell. Csak ebben a keretben értelmezhető az 1941. évi népszámlálás 303 ezer német nemzetiségi, illetve 471 ezer német anyanyelvi adataival szemben az 1949. évi népszámlálás 2617 német nemzetiségi, illetve 22 455 német anyanyelvi bevallása.

Mindezek alapján egyrészt kijelenthető, hogy nincs, nem is lehet egy nagy könyv, ahová beírható az összes német, vagy éppen magyar. Másrészt azt is hangsúlyozni kell, hogy a „valós” képhez, a létszámmeghatározáshoz éppen az visz közelebb, ha sokféle, különböző módszertan alapján készült, sokszor igen eltérő nagyságrendű adatokat ütköztetünk, s figyelmünket a nemzeti-etnikai identitás szituatív és személyes megnyilvánulási formáira fordítjuk.

Földes György ehhez kapcsolódó, idézett megjegyzésére a következőket válaszolhatom: Az általam vizsgált időszakban a kollektív stigmatizáció, a közösség mintegy felének Németországba telepítése, az állami represszió és a gazdasági struktúraváltás hatására bekövetkezett asszimiláció, valamint a politikai hatalom tiltása miatt a német kisebbség országos szinten nemzeti közösségként nem definiálta, nem határozhatta meg magát. Munkám egyik kiindulópontja és hangsúlyos vizsgálati szempontja éppen az, hogy a korszakban mikor, milyen hatásra kezdődik, megkezdődhet-e a személyes, illetve lokális szinten meglévő, megmaradó identitáselemek közösségi szintű szerveződése, s melyek ennek a külső, társadalmi, illetve a csoporton belüli feltételei. A vizsgált időszakban a németiségnek mind az egyéni, mind a '60-as évek közepétől megfigyelhető közösségi, csoport tevékenysége a különböző változások hátrányos hatásainak mérséklésére korlátozódott.

3. Egyetértek Egry Gábor azon fölvetésével, miszerint a *főcím* nem fedi teljes mértékben a disszertáció tartalmát. Magam is sokat gondolkodtam rajta, hogy milyen alcím beiktatásával lehetne azt megmutatni, hogy munkám „középpontjában a magyarországi németek 1950-1970 közötti története, a politikai döntések, s azok német kisebbségre gyakorolt hatása, a változások értelmezése, végső soron a politikai hatalom és a német kisebbség interakcióinak elemzése áll.” (6.o.) Mivel ez alcímnek is hosszú, a tartalom részletesebb meghatározását a bevezetőben rögzítettem.

A *periodizáció* kapcsán azonban itt sem tudok többet mondani, mint amit a disszertációmban is jeleztem, hogy a feldolgozás időhatárát azért 1950-1970 között határoztam meg, mert e korszak kezdetére a kényszermigrációs folyamatok már de facto befejeződtek, kiépült, és megszilárdult Magyarországon az egypártrendszer, a maga újszerű intézményeivel. A '60-as évek végén, a '70-es évek elején pedig különböző kül- és belpolitikai okok miatt számos területen, így a kisebbségpolitikában is (lásd az 1968-as párthatározatot) óvatos nyitás kezdődött. Mind a vizsgált korszak eleje, mind pedig vége a politikai és nemzetiségpolitikai periodizáció szempontjából is relevánsnak tekinthető.

Ugyanakkor a bevezetőben én magam is jelzem, hogy bizonyos folyamatok, így például az identitás változása csak akkor értékelhető, ha a következő két évtized, az 1970-1990 közötti időszak hasonló szempontrendszerű és mélységű feldolgozása rendelkezésünkre áll. Nem titkolt szándékom ennek a munkának az elvégzése, s csak remélni tudom, hogy adatik hozzá elég erő és némi nyugalom is.

4. Mind Földes György, mind Egry Gábor részletesen foglalkozik és több kritikai észrevételt is megfogalmaz munkámnak egyrészt a *lenini-sztálini nemzetiségpolitika interpretációja*, másrészt az általam vizsgált korszak *nemzetiségpolitikájának asszimilációs nemzetiségpolitikaként való értékelése* kapcsán.

Nem tárgya a dolgozatomnak sem annak vizsgálata, hogy a marxista-leninista ideológiában mikor, milyen súllyal és milyen tartalommal jelenik meg a nemzetiségi kérdés, s nem volt szándékom a lenini-sztálini nemzetiségpolitika elveinek és gyakorlatainak a részletes ismertetése sem. A meglévő szakirodalom alapján összefoglalva, elsősorban arra koncentráltam, hogy Magyarországon a vizsgált időszakban milyen tartalommal töltődött meg a politikai hatalmat gyakorlók által oly gyakran hivatkozott, ám soha pontosan meg nem

határozott lenini-sztálini nemzetiségpolitikaként emlegetett fogalom, s mit is jelentett ez a gyakorlatban.

Az alapvető kérdés a lenini-sztálini nemzetiségpolitikai elvek és azok gyakorlati megvalósítása kapcsán is az, hogy az mennyiben a nagyszámú nemzeti közösségek helyzetének rendezését szolgálta egy soknemzetiségű államban, azaz mennyiben törekedett a hosszútávú, harmonikus együttélés feltételeinek biztosítására, s mennyiben volt a hatalom megszerzésének és megtartásának eszköze. Egyetértek Földes Györggyel, amit dolgozatomban magam is hangsúlyozok, hogy nagy különbség figyelhető meg a '20-as, illetve a '30-as évekbeli szovjet nemzetiségpolitikában. Az 1922-ben föderatív állammá vált Szovjetuniót számtalan autonóm köztársaság, tartomány alkotta. A bolsevik párt deklarált célja az ún. korenizacija volt, a „meggyökeresedés” a nem orosz ajkú népcsoportok körében is. A korenizacija meghirdetett politikája tehát a helyi közigazgatási és pártapparátusnak a helyi nemzetiséghez tartozó káderekkel való feltöltését jelentette, vagyis „bennszülötté” tételét. Miközben ezek a nemzeti közösségek politikailag és gazdaságilag integrálódtak a szovjet államba, nemzeti önazonosságukat (nyelvhasználat, intézményhálózat fenntartása, részvétel a döntéshozatalban) fejleszthették, de tényleges autonómiával nem rendelkeztek.¹ Az integratív nemzetiségpolitikának köszönhetően a Szovjetunió a '30-as évek elejéig élhető társbérletet biztosított az ott élő nemzetiségeknek. Az 1930-as évek elejétől kezdve Moszkva azonban összetűzésbe került a nyelvi-kulturális jogaikat féltő nem orosz elitekkel, majd Sztálin radikális kultúrpolitikai váltást hajtott végre: új nemzeti-bolsevista „etnocentrikus” szemlélet született, amiben főleg a világháború után kulcsszerepet kapott az orosz nép vezető pozíciója. Mindez a 2. világháború után, részben a hidegháború hatására erősödő állami antiszemitizmussal és idegengyűlölettel is társult. Hruscsov lényegében folytatta Sztálin nemzetiségpolitikáját, határozott oroszosítási politikát (Baltikum, Fehéroroszország, Ukrajna) folytatott.

Mindkét opponensem hivatkozik a Romániában 1952-ben Sztálin iniciatívái alapján létrehozott Magyar Autonóm Tartományra, mint olyan példára, amely a „kisebbségi kérdés kezelésének valódi lenini” céljait megmutatja. Ha a MAT létrehozását és működését a fentebb ismertetett koordináta rendszerbe helyezzük, magam is úgy vélem, hogy erről volt szó. Azaz: magyar kommunisták a román kommunista párt engedélyével lehetségesnek látták, hogy az egykor periférikus Székelyföldön magyarul hirdessék az „új világ” vívmányait és építsék a szocializmust. Az 1956 előtt megkezdett lokális nemzetépítés a forradalom után nem csak megakadt, hanem megkezdődött Székelyföld társadalmi betagozódása az egységes román kommunista államba. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a MAT-nak ne lettek volna értékelhető előnyei a magyar kisebbségi közösség számára.²

Az ehhez kapcsolódó, opponenseim által felvetett másik kérdés, hogy lehet-e az 1945 utáni magyarországi nemzetiségpolitikát asszimilálónak értékelni. Földes György egyrészt azt vitatja, hogy a kétségkívül asszimilációs hatással járó gyakorlat nem bizonyítja, hogy célként is tételeződött volna ez a szándék. Azzal érvel, hogy egyetlen dokumentumban sem fogalmazódott meg ez a cél, s utal arra is, hogy én magam is konstatalem: „a felső pártvezetés

¹ Stefano Bottoni: Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952-1960). Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008. 1-19.

² A MAT kapcsán a történelmi szakirodalomban is több-féle, nagyon különböző értékeléssel találkozhatunk: Vannak olyan vélemények, miszerint csak kirakat volt, nem volt több lényegtelen engedménynél a magyar kisebbség felé. Mások gettóként értékelik, amelynek a létrehozása átmenetileg javította ugyan a Székelyföldön lakó magyarok pozícióit és nyelvhasználati jogait, ami azonban Erdély többi magyar részeinek feladását eredményezte. Van, ki üvegházként tekint rá, olyan építményként, amely ideig-óráig alkalmatlan éghajlaton is lehetővé teszi bizonyos növények termesztését. – Bottoni, 2008. 425-428.

hozott olyan döntéseket, amelyek kedvezni akartak az identitás megőrzésének.” Megítélése szerint inkább arról volt szó, hogy „a kommunista párt ebben a két évtizedben nem törekedett a spontán asszimiláció ellensúlyozására. Az államhatalom nem foglalkozott komolyan a modernizációs folyamatok” nemzetiségekre gyakorolt hatásával. - fogalmaz Földes György.

Az asszimiláció – megítélésem szerint - természetes társadalmi jelenség. Önmagában tehát se nem jó, se nem rossz. A történeti szakirodalom az asszimiláció értelmezésének alapvetően két típusát különbözteti meg: az egyik az ún. modernizációs felfogás, amely az asszimilációt az integráció részeként fogja fel és pozitív kategóriaként tekint rá. A másik a nemzeti-sérelmi narratíva, amely az asszimilációt negatív kategóriaként kezeli és politika-, valamint eszmetörténeti szempontból közelíti meg. Általában még azt is hozzáteszik, hogy e két narratíva sehol nem ér össze.³ Megítélésem szerint a kényszerű, illetve önkéntes asszimiláció határa ott húzódik, amikor egy nemzeti kisebbséghez tartozó személy társadalmi integrációja, előrehaladása csak nemzeti önazonosságának feladása révén valósulhat meg. Azaz nem önkéntes döntés eredménye, hanem boldogulásának feltétele. Másrészt akkor is kényszerű asszimilációról beszélhetünk, ha az állam nem biztosítja azokat az intézményeket, amelyek a kisebbségi létből fakadóan ahhoz szükségesek, hogy egy adott személy, vagy csoport megőrizhesse nemzeti önazonosságát. Ebből az is következik, hogy asszimilációs nemzetiségpolitikának tekinthető az elhanyagoló, a kisebbségek önazonosságának megőrzését nem biztosító, hátrító nemzetiségpolitika is.

Visszatérve az elvi deklarációkhoz, valóban egyetlen dokumentum sem fogalmazta meg a kisebbségek asszimilációjának célját. Ami persze önmagában nem jelenti azt, hogy nem volt, vagy nem lehetett ilyen cél. Valamennyi elvi jellegű dokumentum kiindulópontja azonban az a sztálini tétel, hogy a 'nemzeti' csak formát ad a 'szocialista' tartalomnak, ezért a kisebbségekkel szembeni kizárólagos elvárás, hogy jó állampolgárrá és szocialista hazafivá váljanak.

Implicit módon a valódi célok érhetőek tetten az automatizmus elvének a dokumentumokban megfogalmazott értelmezésében is, amelyre a '60-as évek második feléig hivatkoztak. Azt a tézist, hogy a nemzetiségi problémák a szocializmusban automatikusan megoldódnak, két körülménnyel támasztották alá. Egyrészt az osztályhelyzetből fakadó érdekellentétek eltűnésével, másrészt a kisebbségi közösségek egy-másfél évtized alatt bekövetkező teljes beolvadásával. Mindkét argumenst tényként szögezik le.⁴ Ebben az összefüggésben a létrehozott intézményrendszernek az elsődleges feladata nem a nemzeti önazonosság megőrzésének elősegítése volt, hanem az adott kisebbségi közösségnek a szocialista államba való politikai, társadalmi integrációjának, a 'nemzeti forma' kereteinek biztosítása a 'szocialista tartalomhoz'. Kétségtelen azonban, hogy akár az oktatási intézmények, vagy a Szövetség tevékenysége ezek között a körülmények között is szerepet játszott az identitás megőrzésében.

Pragmatikusan nézve, a lenini-sztálini nemzetiségpolitikára való állandó hivatkozás, amely egy teljesen eltérő helyzetű ország viszonyai között és egy teljesen más történelmi

³ Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. – Valóság, 1993. 4. 18–28. 26.

⁴ „Az 1958-as határozat után a nemzetiségi oktatásügyben, kulturális életben, a Hazafias Népfront keretében zajló nemzetiségpolitikai életben föllendülés következett be. Ez azonban fokozatosan elhalt. Ennek oka lényegében az volt, hogy az automatizmus szemlélete alapján olyan megalapozatlan és történelmietlen nézetek kezdtek hatni, amelyek szerint a nemzetiségek maguk sem igénylik az anyanyelvi oktatást, kulturális tevékenységet, hogy 10-15 éven belül befejeződik hazánkban a nemzetiségek asszimilálódása és megszűnik a nemzetiségi kérdés”. – Kővágó László: Nemzetiségeink jelene. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar Kelet-Európai és Nemzetiségi Kutatócsoportja. 1976.

situációban keletkezett, nem volt adoptálható a második világháború utáni Magyarországon. Ezért is fogalmazok úgy összegzésemben, hogy az automatizmus koncepció a kisebbségpolitika szovjetizálásának tekinthető, s bizonyos értelemben paradox nemzetiségpolitikáról beszélni.

Ha a politikai hatalom céljait az elvek és a gyakorlat együttes vizsgálata felől közelítjük meg, akkor mindenképp az eljárási módok kontinuitására kell felhívni a figyelmet. Nevezetesen: a politikai hatalom kisebbségekkel szemben alkalmazott módszerei a második világháború után, egy a korábbiaktól gyökeresen eltérő kül- és belpolitikai helyzetben, más ideológiai érvelés alapján, de megegyezett a két világháború közötti évtizedekben alkalmazottakkal. Az eljárási mód egyik lényegi eleme volt, hogy a kisebbségi vezetőkkel folytatott tárgyalásokon az államhatalom alapvetően megértést tanúsított, számtalan kisebbségi kérést jogos igénynek ismert el (családegyesítés, házak visszaadása), azok teljesítését azonban negligálta, vagy évekig halogatta. Másik meghatározó eleme ennek az eljárási módnak, hogy a sok évi késéssel az államigazgatás legfelsőbb szintjén megszületett pozitív döntések, jogszabályok végrehajtását a közép- és alsófokú igazgatási szintek megakadályozták, vagy hatékonyan fékeztek. Egry Gábor azon kérdésére tehát, hogy „beszélhetünk-e nagy állami asszimilációs projektről, és ha igen, kommunista projekt volt-e”. A válaszom egyértelműen az, hogy nem kizárólag kommunista projekt volt.

5. Különböző súllyal, de mindhárom bírálóm érinti, hogy a *nemzetiségpolitikai gyakorlatot* a megváltoztathatatlan államszocialista keretek között lehet *értékelni*. Egry Gábor és Földes György egyrészt azt emeli ki, hogy az állami repressziók (vagyonelkobzás, internálás, megfélemlítés), vagy a mezőgazdaság kollektivizálása az egész társadalmat érintették. Természetesen magam is egyetértek ezzel, de döntő különbségnek tartom, hogy a kisebbségi közösségek tagjait nemzeti hovatartozásuk miatt, vagy amiatt is érték ezek a retorziók. Így ezeknek a represszióknak a hatása nem csak gazdasági, társadalmi helyzetüket, de nemzeti önazonosságukat is érintette. Megfigyelhető a németek és délszlávok felülreprezentáltsága is ezekben a csoportokban. 1953-ban az internálótáborokban lévő mintegy ötezer személy fele német nemzetiségű, csakúgy a Hortobágyra kitelepítettek egy jelentős hányadát a déli határsáv egyes lakosságú falvainak német és délszláv lakossága alkotta. Döntő különbség még, hogy tömegesen csak a németektől kobozták el házaikat, s az állam az ígéretei és a házállomány pusztulása ellenére sem járult hozzá azok visszajuttatásához.

Másrészt Egry Gábor, azon megállapításom kapcsán, hogy a deklarációkkal ellentétben nem valósult meg a nemzetiségek arányos képviselete, azt veti fel, hogy „mivel lett volna több, ha a németek minden községi, városi, vagy járási és megyei tanácsban, a Hazafias Népfront minden megfelelő testületében arányosan képviseltetik magukat?” Természetesen nem gondolom, hogy a demokratikus centralizmus elve alapján működtetett testületek akkor hirtelen valódi döntéshozó testületekké váltak volna. Mint ahogyan korábban, egy más kontextusban már érintettem, az alsófokú közigazgatás sok helyütt akadályozta – lett légyen szó iskola-, vagy kultúracsoporthoz szervezésről, a németek által lakott utca aszfaltozásáról – az államigazgatás felsőbb szintjein keletkezett döntések végrehajtását. A lokalitás működését vizsgálva az is kimutatható, hogy a centralizált keretek között is volt mozgásteret az alsófokú közigazgatásnak. Így joggal feltételezhetjük, amit a kutatási eredmények⁵ is alátámasztanak, hogy nagyon is volt jelentősége egy-egy település szempontjából, hogy ki a tanács-, a vb-, vagy éppen a tsz elnök.

⁵ Eiler Ferenc: Németek, helyi társadalom és hatalom: Harta 1920-1989. Budapest, Argumentum Kiadó, 2011.

Ehhez kapcsolódóan veti fel Egry Gábor azt is, hogy nem csak a nemzetiségi oktatás, de az egész oktatás helyzete rossz volt. Egyetértek. Éppen ezért tárgyaltam olyan részletesen - a dolgozat struktúráját tekintve némiképp aránytalanul hosszan is – az oktatáspolitikai döntéseket és azok megvalósítását. Tény, hogy az általam vizsgált korszakban (is) az oktatás alulfinanszírozott volt. Az összehasonlításból azonban kiderül az is, hogy a szűkös erőforrásokért folytatott küzdelemben, mind miniszteriális, mind helyi szinten a nemzetiségi iskolák rendre alulmaradtak, pontosabban a források elosztásáról őket hátrányosan érintő módon döntöttek. A német nemzetiségi oktatás szervezése kapcsán a végrehajtás igen részletes végig követése egyrészt megmutatta, hogy az elvi döntés hiába született meg már 1951/1952-ben, fél évtized múlva is csak három általános iskolában, 114 gyerek tanulhatott németül, míg a többi, lényegesen kisebb létszámú közösség esetében mind az iskolák, mind az abban tanulók száma ennek a többszöröse volt. Másrészt az is megállapítható, hogy a németek félelmi reakcióiból fakadó elutasítás, a helyi vezetés akadályozó eljárása, s emellett számos más praktikus ok együtt vezetett ahhoz, hogy az általam vizsgált korszakban a közösség létszámához viszonyítva elégtelen számú intézményben a német anyanyelvű oktatás súlypontja a heti néhány órában folyó nyelvtanítás maradt. A jelenségek erőssége, illetve az okok egymásra hatása településenként, illetve a vizsgált időintervallumon belül a körülmények függvényében változott. Mindezzel arra is rá szeretnék világítani, hogy a társadalmi jelenségeknek sokszor csak az okai, az azt befolyásoló tényezők határozhatók meg, de az egyes komponensek egymásra hatásának mértéke nem.

Valuch Tibor is érinti azt a kérdést, hogy „mennyire lehet a kor viszonyainak ismeretében önálló társadalmi-politikai aktornak tekinteni a nyilvánvalóan szoros politikai ellenőrzés alatt álló kisebbségi szervezeteket és a szigorúan ellenőrzött sajtót? Nyilvánvalóan nem voltak azok” – fogalmaz, így ezek tevékenységének részletező bemutatását vagy a sajtó elemzést ebben a terjedelemben fölöslegesnek tartja, mert, mint írja, „kevés többlet információt ad a magyarországi németiség valóságos helyzetének a megértéséhez.” Ami a megjegyzés módszertani részét illeti, azaz kell-e ilyen terjedelemben ezekkel a kérdésekkel egy szintetizáló munka keretein belül foglalkozni, elfogadom. Ugyanakkor mind a Német Szövetség megalakulására és működésére, mind a nemzetiségi sajtóra vonatkozóan hiányoztak az alap kutatások. Megítélésem szerint éppen azért fontos az ilyen mélységű rekonstrukció, mert nem hagyatkozhatunk egy demokratikus struktúra működési modelljére. Ezért a felülnézeti és alulnézeti nézőpont folyamatos és együttes alkalmazása révén, az információ töredékek türelmes egymás mellé illesztése után állapítható csak meg az intézmények és személyek nagyon szűk és mégis folyton változó mozgástere, vagy a közösségen belüli politikai, szemléleti különbségek. Főleg ez utóbbiak miatt tartottam fontosnak ezt a mélységű rekonstrukciót.

6. A vizsgált folyamatoknak a németek *identitására* gyakorolt hatását, ami munkám egyik központi kérdését jelentette, két opponensem is nagyobb terjedelemben érinti. Míg Valuch Tibor a németek számára többszörösen hátrányos helyzetben a szocialista hazafiság versus nemzeti/nemzetiségi öntudat megőrzésének, megtartásának és újjáépítésének folyamatát emeli ki, addig Egry Gábor a jelen felől közelítve azt a kérdést teszi fel, tekinthetjük-e „a mai német önazonosságot németebbnek mint a második világháború utánit abban az értelemben, hogy sokkal jobban igazodik a német kulturális azonosságnak a világon máshol domináns elemeihez: az irodalmi nyelvhez és magaskultúrához”, s ebben a folyamatban milyen szerepet játszott ez a két évtized.

Válaszomban, más összefüggésben már kifejtettem azt, hogy miként tekintek a nemzeti identitásra, s annak a társadalmi kohézióban betöltött szerepére. Itt most elsősorban azt emelném ki, hogy míg a kiterőszakolt struktúraváltásnak, vagy az állami repressziós politikának a németek társadalmi státuszára gyakorolt hatása nemcsak sokkal tényszerűbben

megragadható, de az ezen a területeken keletkezett hátrányok rövidebb idő alatt és egyértelműen csökkenthetők. Ugyanezeknek a tényezőknek a németek nemzeti identitására gyakorolt hatása sokkal rejtettebb, többoldalú, s a változások csak hosszabb időintervallumban értelmezhetők. Azaz a rendszerváltásig terjedő, hasonló mélységű elemzést követően lehet csak az identitás képzés, tehát a folyamat és annak tartalmi változásaira vonatkozóan összegző megállapításokat tenni. Annyi azonban az eddigiek alapján is kijelenthető, hogy a vizsgált korszakban az osztársadalmi folyamatok hatása e területen két irányú volt. Csak további lokális kutatásokkal igazolható, hogy az ellentétes előjelű hatások régióként milyen mértékűek lehettek.

A kollektív stigmatizáció hatására a társadalom többi tagjától elkülönültek, bezárkóztak, ami lokális szinten azzal is járt, hogy a csoport megerősítette belső kohézióját, és kifelé is a határait. Ennek a törekvésnek az egyik példája a külön létrehozott tsz-ek, amelyek egyrészt önkéntelen védelmi reakcióként értelmezhetők, másrészt sikeres működtetésük révén, a közösen elért eredmények a csoport identitást is erősítették. Nem véletlen, hogy a politikai hatalom az '50-es évek végén a kollektivizálás második hullámában megtiltotta a 'nemzetiségi', különösen német tsz-ek alakítását, a meglévőket pedig más gazdálkodó szervezetekkel való fuzionálásra kötelezte. Ez a hatalmi törekvés egyszerre szolgálta nem csak a németek belső csoportkohéziójának a gyöngítését, de a telepese csoportok sikertelen gazdálkodási tevékenységének az elfedését is.

A közösség tagjai a represszív állami törekvésekre alapvetően három-féle módon reagáltak: egy része mindvégig megtartotta németiséghez tartozásának tradicionális jegyeit – nyelv, szokások, viselet –, egy másik része az állammal szembeni alkalmazkodó ellenállás részeként elrejtette azt, egy harmadik része pedig föladta német kisebbségi csoportkötődését. E csoportok nagysága nem megállapítható, egymáshoz viszonyított nagyságuk állandóan változott. A jelenleg vizsgált időszakon túlmutató tendenciákat is figyelembe véve, Egry Gáborral egyetértve, megállapítható, hogy a '80-as évek elejétől a nemzeti identitásukat korábban elrejtők, a korábbi tradicionális etnikai elemekre építve, de azoktól el is térve mobilizálták nemzeti(ségi) identitásukat. A nyelv identitásában betöltött szerepét más elemek vették át, illetve a '80-as évek közepétől a szülők tömegesen preferálták gyerekeik német nyelvtanulását. A rendszerváltást követően a megváltozott jogi keretek, demokratikus önszerveződési lehetőségek, az egyesült Németország gazdasági, politikai sikerei, a német nyelv presztízse a nemzeti tudat megerősödésének irányába hatott, ami a népszámlálási adatokban is tükröződik.

7. Opponenseim javaslatot tettek néhány kérdés részletesebb kifejtésére is. Földes György a disszertációmban tárgyalt kérdéseknek, területeknek (oktatás, önszerveződés, gazdasági-társadalmi helyzet) világháború előtti rövid helyzetértékelésére tesz javaslatot. Az egyes témáknál, annak érdekében, hogy azt egy folyamat részeként lehessen értelmezni, minden esetben röviden kitértem az előzményekre is. Egyetlen kérdés, az önszerveződés kapcsán nem érintettem a Volksbund tevékenységét, mert annak a Szövetséggel való összehasonlítását nem tartottam relevánsnak.

Valuch Tibor számára „picit hiányosnak tűnt az értelmezési keretek megadása”, s javaslatot tesz arra is, hogy a politikai társadalomtörténet fogalmát bővebben fejtssem ki. Mindkét észrevételét elfogadom. A bevezetőben meghatározom ugyan, hogy én ez utóbbi fogalmat milyen értelemben használom, de más szempontú értelmezéseire is kitérhettem volna.

Hasonlóan jártam el az elméleti keretek tekintetében is, azaz az egyes tematikus részeknél megadom, vagy utalok az értelmezési keretre, de egy külön fejezetben nem ismertetem azt. Megvallom ennek a kérdésnek a megoldása számomra is dilemmát okozott. Úgy ítélem meg ugyanis, hogy munkám nem illeszthető be egyetlen elméleti keretbe sem. Az általam vizsgált téma sajátosságainak, a megkonstruálható folyamat minél teljesebb rekonstruálására törekedtem, aminél párhuzamosan alkalmaztam a lenti és a fenti nézőpontot. Ennek érdekében egyszerre van jelen a politikatörténet, a társadalomtörténet, a kulturális antropológia, vagy a nemzetiségsszociológia. Ennek ellenére egy koherensebb, saját értelmezési keret kidolgozása a szöveg könyvként való megjelenítése előtt mindenképpen szükséges.

Elfogadom Valuch Tibornak azt a kritikai megjegyzését is, hogy a bűnbakképzés folyamatának ismertetése megért volna egy alfejezetet.

Ugyancsak ő veti fel, amit én magam is kulcsfontosságúnak tartok, hogy fontos lenne többet tudni az intézményeket vezető, a kultúracsoportokat szervező, magukat lokális, regionális szinten aktivizáló személyekről, azok életútjáról és tevékenységéről. Ezt a munkát nem azért nem végeztem el, mert az ELTE Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programjában már készül egy ilyen témájú disszertáció, hanem azért, mert szétfeszítette volna ennek a munkának a kereteit.

II. Módszertani és szövegszerkesztési kérdések

Opponenseim néhány módszertani és szövegszerkesztési kérdést is érintettek.

Földes György túl részletesnek, de nagyon szemléletesnek tartja a családjegyzésre törekvők kálváriájának, az internáló- és munkatáborok életének a bemutatását. Ezeknek a témáknak az ilyen részletességű rekonstruálására egyrészt feldolgozatlanságuk készítetett, másrészt az a törekvés, hogy az egyes személyek politikai hatalommal szembeni kiszolgáltatottságának módjait, mértékét és az arra adott egyéni válaszokat, megéléstörténeteket is bemutathassam.

Valuch Tibor, bár, ahogy fogalmaz, érti, hogy az államszocializmus működésének egy speciális részterületét vizsgálva a folyamatnak a köztörténebe, politikatörténetbe való kontextualizálása elengedhetetlen, de véleménye szerint nem ebben a mértékben. Ugyancsak ő jegyzi meg, hogy „helyenként eltúlzott mértékűnek tűnnek a leírások, nem mindig könnyen található meg a kapcsolat a leírások és elemzési szempontok között”, s az „intézménytörténeti részek is helyenként túlírtnak tűnnek”. Köszönöm az észrevételeit, az arányokat a szöveg további alakítása során megfontolom. A túlzottan aprólékos, s hozzá tehetjük, száraz hivataltörténeti összefoglalók ilyen részletességű megírása mellett azért döntöttem, mert felépítésükről, működésükről semmit nem tudtunk, s mert csak kompetenciáik, mozgásterük ismeretében lehet működésüket megítélni.

Végezetül még egyszer köszönöm mindhárom bírálóm észrevételeit.

Budapest, 2019. március 9.

Tóth Ágnes